

Чепелєва Н.В.

ОСОБИСТІТЬ ЯК ОПОВІДАЧ ІСТОРІЙ

Ми тиражуємо історії, і вони не дозволяють світові збити нас з пантелику.

І. Гофман

На початку задаймося питанням: «Що таке історія?», зокрема історія людини, особистості. Таку історію, звичайно, можна розглядати як перелік подій, поданих у хронологічному порядку. Але чи буде це справжньою історією, чи лише переліком фактів, що не здійснюють суттєвого впливу на становлення, розвиток особистості. На нашу думку, справжньою історією, такою, що перетворює людину в особистість, є не просто прожиті нею події, про які вона згадує у певні періоди життя, а осмислені, пережиті події, такі, що трансформували життя людини у твір (произведение за М.М. Бахтіним). Така історія, як правило, спонукає людину до роздумів над власним життям, створення нових життєвих та особистісних проєктів, роблячи життя осмисленим, а пережиті події – значимими для подальшого особистісного розвитку. Інакше кажучи, історія людини – це текст, який вона творить упродовж усього життя, «переписуючи» окремі фрагменти, трансформуючи його структуру, творячи нові задуми, які вона планує втілити, створивши більш насичену, цікаву історію життя, таку, що наприкінці життєвого шляху можна було б сказати собі: «Хоча моє життя було не легким (а у кого воно легке), я його прожив не марно і не хотів би прожити інше життя, бо це вже був би не я».

Закономірно виникає запитання, які саме тексти є найбільш прийнятними, типовими для життєвої історії людини. На думку Р. Харре, більшість значимих психологічних подій пов'язані з внутрішнім дискурсом або розмовою. Люди розмовляють самі з собою, приймаючи рішення, намагаючись запам'ятати події та оцінюючи точність своїх спогадів, розмірковуючи про майбутні дії або описуючи епізоди із власного життя. Значить, підсумовує автор, при вивченні психічного функціонування дискурс стає основоположною одиницею аналізу [Harre, 1998]. При цьому не слід забувати, що ми живемо у дискурсивному світі. Все наше соціокультурне оточення складається із дискурсів, занурюючись у які ми вчимося осмислювати свій досвід, черпаємо із нього схеми інтерпретацій,

перетворюючи їх по мірі входження в соціум у приватні схеми та особисті наративні тексти. Можна також послатися на Х. Ортегу-і-Гасета, котрий вважав, що для того, щоб зрозуміти дещо людське, чи то індивідуальне, чи то колективне, слід розповісти історію, зазначаючи навіть, що людині притаманна не природа, а історія [Ортега-и-Гассет, 1997]. Інакше кажучи, найбільш прийнятними для людини, що складає власну історію, є оповідальні дискурси (наративи).

Що ж робить наратив такою розповсюдженою та звичною формою втілення людської історії? Згідно Брунеру, втілення досвіду в форму історії, оповідання дозволяє осмислити його в інтерперсональній, міжособистісній сфері, оскільки форма наративу, що вироблена в ході розвитку культури, вже сама по собі передбачає історично опосередкований досвід міжособових стосунків [Bruner, 1997]. Можна припустити, що здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних наративних способів осмислення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більш того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття. Тут можна згадати й слова Л. Вітгенштейна про те, що смисли приймають форму, порядок і зв'язність тільки коли їх оповідають.

Крім того, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, наративи ми засвоюємо з дитинства, а потім починаємо створювати самостійно, ми не отримуємо спеціальних інструкцій як оповідати історії. Ми просто звикаємо до широкого репертуару сюжетних ліній, тобто востаємо в культурний канон наративних моделей. Цей процес наративної та дискурсивної «освіти» починається тоді, коли діти починають говорити та слухати історії [Брокмейер, Харре, 2000].

Риси наративу притаманні повсякденному життю та повсякденному досвіду, а також нашому баченню світу, нашим діям, вчинкам, історичним подіям, соціокультурній реальності у цілому. Наратив є основним компонентом соціальної взаємодії, що виконує функції створення та трансляції соціального знання, культурного досвіду, а також самопрезентації особистості. Крім того, він містить латентні правила повсякденного життя. Взагалі, форма наративу є найбільш прийнятною для опису дій та вчинків, оскільки, на думку Сарбіна, усі ми проживаємо наративи у власному житті та розуміємо своє життя на мові наративів. Історії проживаються перш, ніж вони оповідані [Сарбин, 2004].

Таким чином, вихідною, переважаючою в культурі формою опису людини та її минулого є розповідь, в якій поєднані послідовність подій та психологічні характеристики їх учасників. Іншими словами, вчинки, дії,

стосунки людей, соціокультурна реальність у цілому наділяються смислом, тільки будучи оформленими у вигляді історіє, оповіді, а отже, якщо немає смислу, то немає й наративу.

Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, життєва історія – це соціокультурно зумовлений наратив, що є складовою Я-концепції (або, за Вільямом Джемсом, – «мое»). Модель життєвої історії – це модель ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду й виконує виключно важливу роль для визначення «Я». Життєва історія поєднує різноманітні епізоди життя у певний узгоджений паттерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими [Капрара, Сервон, 2003]. Інакше кажучи, створюючи протягом усього життя наративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Як зазначає Р. Хараре, уявлення про себе формується і виявляється через історії про себе, що їх створює людина. Тому розвиток стабільного відчуття ідентичності базується на здатності людини брати участь у діалозі та створювати узгоджені наративи. Діалог, як й будь-яка інша розмова, розвивається у соціокультурному контексті. Тому «Я» – це вміщений у історичне середовище соціально-культурний конструкт [Harre, 1998].

На думку американського літературознавця Ф.Джеймісона, наратив є особливою епістемологічною формою, яка організує специфічні форми нашого емпіричного сприйняття [Джеймісон, 2008]. Іншими словами, все, що сприймається, може бути освоєно людською свідомістю тільки через оповідальну фікцію, вигадку. Тобто світ стає доступним людині тільки у вигляді історій, оповідей про нього [Лобок, 1996]. Тут можна згадати і визначення свідомості М.М.Бахтіним як коментаря, який кожна доросла людина прикладає до кожного свого вчинку [Эткинд, 1996].

Таким чином, текст, передусім текст оповідальний (наратив), організує, структурує та артикулює життєвий досвід людини. На думку П.Рікера, тільки у тій чи іншій формі оповідання – оповідання на тему повсякденного життя, історичного оповідання – життя набуває єдності і може бути оповідане [Рікер, 1995], а значить, додаймо від себе, і представлене, як собі, так й іншим. Інакше кажучи, намагаючись осмислити власний досвід, розповісти про нього іншому, ми накладаємо на нього ті чи інші наративні структури, що виступають у вигляді відповідних інтерпретаційних рамок. Причому у вигляді такого тексту може виступати не лише дискурс, зафіксований вербальними засобами, а й дії людини, події її життя, тобто ті семіотичні утворення, які П. Рікер назвав квазітекстами [Рікер, 1995].

Отже наратив виступає не лише важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, а й провідним

засобом саморозуміння та особистісного зростання. Він є досить гнучкою моделлю, яка дозволяє нам осмислювати реальність, пристосовуючись до неї, оскільки він сам є частиною цієї реальності. Оповідальний текст діє як відкрита та здатна до змін дослідницька рамка, що дозволяє нам наблизитися до меж реальності, що вічно змінюється та вічно відтворюється [Crosley]. Крім того, наратив надає узгодженості та впорядкованості людському досвіду, а також змінює цю впорядкованість, коли досвід або його осмислення змінюються.

Все це дозволяє переводити події життя (історію як процес) в узгоджений особистісний наратив (історію як текст), що відбиває результат осмислення, інтеграції та упорядкування особистого досвіду, і формувати особистісну ідентичність, яка поєднує в собі особисту, соціальну, культурну та національну ідентичність.

Наратив ми визначаємо як замкнену оповідну структуру, що надає життєвим подіям послідовності та завершеності, організує їх у хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку. Наратив включає усі основні ознаки оповідального тексту (автора, героїв, події, сюжет тощо) і являє собою мов би рамку, фрейм, у яку «вміщуються» реальні події з тим, щоб їх зрозуміти, осмислити, включити в особистісний досвід шляхом оповідання, розповіді або історії. Інакше кажучи, наратив можна розглядати як структурну рамку, яка приписує категорію й порядок елементів, що вставляються у неї, а також вибір та вставку елементів у слоти (вічки фрейму). Наративна структура в цьому випадку повинна включати агента (тобто дійову особу або осіб), обставини (ситуацій, події), мотиви і цілі агенту, взаємодії, а також ті чи інші зміни, передусім, зміни долі [Чепелева, 2009].

Можна припустити, що виток наративного тексту є певний особистісний міф, у якому в символічній формі представлені основні сенси та концепції буття людини. Цей міф, що на відміну від наративу має згорнутий вигляд, перетворюється в лінійну послідовність подій, епізодів, які, в свою чергу, підпорядковані єдиній внутрішній логіці, що задається особистісним міфом. Тут можна послатися на приклад Ю.М.Лотмана, яким він пояснює породження літературного твору із задуму, що, як правило, існує в нелінійній, а скоріше просторовій формі, в лінійний текст. Цей процес нагадує відношення клубку вовни до нитки, що розмотується з нього: клубок існує просторово в деякому єдиному часі, а нитка з нього розмотується у часовому русі, лінійно [Лотман, 1999].

Основними смислоутворювальними та конституювальними чинниками оповідального тексту (наративу) є тема; персонажі; сюжет оповіді та життєві обставини, які в ній викладаються; оцінки персонажів, у тому числі й самого

себе, котрі часто подаються в стислому вигляді на початку або наприкінці оповіді; хронотоп як єдність простору й часу, що виникає в процесі взаємодії оповідача з тими подіями, про які йдеться в оповіді, причому хронотоп є апостеріорним у тому сенсі, що набуває реальності лише всередині тексту-нарративу.

Головною одиницею нарративу є тема або тематична структура, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Тема присутня в тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме нарратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється у тексті-оповіді. Причому в розповіді таких тем може бути декілька і вони іноді переплітаються між собою.

Основна тема (або теми), як правило, розбивається на декілька рівнів:

а) рівень опису, під яким розуміється елементарне виявлення і відтворення суті розповіді, що сформульовано як можна більш простими словами. Інтерпретація в основному обмежена сюжетом, який задає її рамку;

б) інтерпретаційний рівень, який передбачає переформулювання суті розповіді в загальному вигляді за допомогою виділення смислу, що приховується за її змістом. Тобто цей рівень передбачає подання сюжетного елемента в такому вигляді, щоб виділилася його інтенціональна структура, яка відбиває глибинні наміри оповідача;

в) діагностичний рівень, де робляться конкретні твердження про проблеми людини. У такий спосіб здійснюється трансформація опису на рівень можливої патології;

г) символічний рівень, де здійснюється перехід до інтерпретації символів на основі психоаналітичних гіпотез;

д) рівень уточнення, де необхідно одержати від людини уточнення і вільні асоціації стосовно конкретних даних [Бурлакова, Олешкевич, 2001].

При цьому, як зазначає В. Шмідт, оповідь – це відбір окремих елементів (ситуацій, осіб, дій) та певних їхніх властивостей. Саме таким чином створюється історія. Проводячи свій відбір, людина мов би прокладає через нарративний матеріал смислову лінію, яка виділяє один елемент та відкидає інші. Прокладаючи таку смислову лінію, особистість керується критерієм їх релевантності, тобто значимості для тієї конкретної історії, яку вона збирається розповісти [Шмідт, 2003]. У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості та є відображенням як її ментальної моделі, так й загалом її ідентичності. Такою загальною смисловою темою, яка великою мірою характеризує особистість, визначає її життєвий досвід, на нашу думку, є лейтмотив.

Саме лейтмотив поєднує наративи, часто розірвані та розрізнені, в одну життєву історію. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, що хоч і змінюється з часом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми. Лейтмотив здебільшого задається культурою, вихованням, освітою, читанням, усіма тими зовнішніми впливами, які трансформуються в особистісну смислову систему, вибудовуючи лінію життєвої історії людини.

Застосування поняття лейтмотиву в наративній психології видається нам продуктивним ще й тому, що, ми нікуди не дінемося від характерної для сучасної культури тенденції відмови від побудови єдиної та системної концептуальної моделі світу. У подібній ситуації, зазначає О.Р. Кирдянова, видається необхідним виявлення таких елементів усіх можливих дискурсів, які б встановлювали певну спільність таких дискурсів у полі культури та одночасно дозволяли б варіювати інтерпретації. Однією з таких категорій і є лейтмотив [Кирдянова, 2003].

Причому поняття лейтмотиву, на нашу думку, можливо використовувати і для характеристики сучасної соціокультурної ситуації, і для характеристики особистості. Це поняття запозичене з музики, зокрема у Р. Вагнера, однак, ми вважаємо, що продуктивним є його використання в наративних дослідженнях, оскільки лейтмотив тісніше, ніж інші елементи художньої форми пов'язаний з авторськими почуттями, думками тощо.

Найбільш продуктивним, на наш погляд, є мотивний аналіз, запропонований Борисом Гаспаровим у кінці 70-х років минулого століття [Гаспаров, 1994]. Він став своєрідною перехідною ланкою від структуралізму до постструктуралізму. Однією із особливостей постструктуралістського аналізу порівняльно із структуралістським є менша жорсткість схем аналізу. В. Руднев, характеризуючи відмінність мотивного аналізу від структурного, зазначає: мотивний аналіз стверджує, що ніяких рівнів взагалі немає, мотиви наскрізь пронизують текст, і структура тексту нагадує зовсім не кристалічні ґрати, а скоріше заплутаний клубок ниток [Руднев, 2001]. Але цей клубок все ж можливо розплутати, оскільки йому притаманні такі характеристики, як повторюваність, зв'язок із глибинними структурами людської свідомості, здатність до згортання та розгортання, а також опора на ключові архетипічні, міфологічні та інші метакультурні сюжети.

Лейтмотив може розпадатися на декілька тем, відображаючи смислові настановлення особистості у той чи інший період життя. При цьому саме він є основою для вибудовування загальної історії життя особистості. Однак, як зазначає О.Р. Кирдянова, окремі елементи лейтмотиву є менш завершеними і самостійними у втіленні образності, й індивідуальне обличчя лейтмотиву, його художнє значення виявляється тільки в процесі руху лейтмотиву в

конкретному творі або групі творів [Кирдянова, 2003]. Тут можна провести аналогію з рухом лейтмотиву в наративному смисловому просторі особистості.

Лейтмотив є основою для створення життєвого сюжету, який пов'язує основні смислові теми, що відображають події життя особистості в упорядковану послідовність. Як вже зазначалося, Ю.М. Лотман розглядає сюжет як могутній засіб осмислення життя, а отже й розвитку особистості. У свою чергу, автобіографічний наратив становить сюжетно-оповідальне зображення життєвого досвіду, індивідуальної історії окремої особистості. При цьому, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, будь-яка історія життя зазвичай охоплює декілька життєвих історій, які, до того ж, змінюють сам хід життя. За допомогою оповідання цих історій ми конструємо себе в якості частини нашого світу [Брокмейер, Р. Харре, 2000].

Розглянемо способи, за допомогою яких можна виділити провідний лейтмотив особистості, аналізуючи серію її оповідей про себе.

Насамперед слід звернути увагу на повторюваність теми, оскільки тема, до якої індивід звертається три або більше разів у низці оповідей, має безумовне значення для нього. На нашу думку, часте звернення до однієї й тієї ж теми у поєднанні породження історії є характерною особливістю наративного тексту, оскільки воно є засобом глибшого усвідомлення та осмислення власного досвіду. Найбільш значимі події, наприклад травми, повторюються в розповідях поки особистість або не розв'яже їх, або ж не примириться з ними, відшукавши прийнятну для себе форму осмислення або ж зручне (захисне) пояснення.

Має велике значення й емоційне залучення оповідача в тему, що свідчить про достатньо відкриту для самоусвідомлення цінність даного змісту.

Крім того, слід звертати увагу на логічну суперечливість/несуперечливість окремих тем, що повторюються в розповідях. Цей показник вказує на наявність або відсутність внутрішніх конфліктів особистості, а також на спробу узгодити шляхом нарації окремі конфліктні тенденції життєвого шляху особистості.

Ще однією характеристикою є унікальність теми, яка визначається шляхом порівняння розповідей з іншими оповідями тієї ж людини. Наративи, породжені в різні часи, можуть, з одного боку, містити досить відмінні за змістом теми, або ж характеризуватися наявністю великої кількості штампів, стереотипних сюжетів. Останнє свідчить, що людина вміщує свій досвід у якись нормативні рамки – культурні, соціальні, етичні тощо, не намагаючись вибудувати власну авторську історію свого життя.

Має значення й взаємозв'язок основних тем розповідей та їх

підпорядкованість головній темі, основному лейтмотиву життєвої історії.

Крім теми, суттєве значення для аналізу наративу і прояснення особистих проблем, які він відбиває, має наявність дійових осіб оповіді. Навіть, коли вона ведеться не від першої особи, або ж за наявності великої кількості дійових осіб, розповідь нарративного характеру – це завжди розповідь про себе. Головний герой її – це сам оповідач. До того ж, незважаючи на велику кількість чинних осіб, що можуть бути присутніми у розповіді, усе ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з одним із персонажів. Крім того, різні персонажі можуть втілювати різні тенденції особистості, тобто розповідь може містити проекції різноманітних граней самого себе, а різні герої виступають як засіб їх представлення. При цьому може бути ідентифікація як із героями, так і з позицією автора. Важливо також розділити основних і другорядних персонажів оповіді, зважаючи на те, що вони відображують різний ступінь ідентифікації з ними людини.

Важливим смислоутворювальним чинником наративу є й сюжет, який забезпечує підпорядкованість оповіді певній логіці, послідовність окремих дій в рамках події, про які йдеться в оповіді. Але найчастіше ми стикаємось з розгалуженнями дій за персонажами, які беруть у них участь, часом окремих дій та місцем їх перебігу. Вибір сюжету (частіше несвідомий) репрезентує глибинні інтенції оповідача. Вважається, що репертуар сюжетів у особистості досить постійний, що є підтвердженням впливу особистісних утворень людини на процес породження наративу.

Суттєвими для прояснення внутрішньої структури наративу, тобто психологічних проблем, які він містить у прихованому вигляді, є також виявлення головних потреб і мотивів героя, основних конфліктів і захистів, основних страхів, а також аналіз персонажів, предметів й обставин, що включаються в розповідь, або ж ігноруються суб'єктом [Бурлакова, Олешкевич, 2001].

Слід зазначити, що наратив задає не лише структуру, а й межі розповіді, історії. Як вже зазначалося, саме наратив дозволяє відмежувати події, вичленувати їх із ситуації. Однак, якщо мова йде про історію життя особистості, то її слід розглядати як відкритий твір (произведение), що розриває межі наративу, маючи лише початок і не маючи завершення.

На думку П. Рікера, основним механізмом породження наративу є інтригоутворення, яке складається із відбору та впорядкування подій та дій. Саме воно перетворює фабулу (тобто низку подій) в завершену й цілісну історію, що має початок, середину та кінець. Як вважає дослідник, інтрига (по суті – це сюжет) є посередником між подією та історією. Це означає, що все, що не входить у розвиток будь-якої історії, не є подією [Рікер, 1995]. Інакше кажучи, якщо з нами щось відбувається, але ми не відчуваємо

бажання розповісти про це іншому або самому собі, включити випадок у тканину історії нашого життя, то цей випадок подією в строгому сенсі не є. Інтрига зводить події в єдину історію завдяки механізму конфігурації. Із розмаїття подій, як зазначає П. Рікер, конфігуруючий акт вилучає єдність часової цілісності [Рікер, 1998].

Таким чином, зародження фабули оповіді пов'язане з попередніми, непорядкованими, неструктурованими життєвими ситуаціями. Їх проговорювання, осмислення є важливішою умовою формування людського досвіду. І тільки таким шляхом зовнішні ситуації та події трансформуються у внутрішній досвід особистості, важливою складовою якого є наративні структури.

У зв'язку з цим звернемося до типології подій, запропонованої М. Епштейном. Автор виділяє три типи подій:

1. Події, які здійснюються людиною за її власною волею, відповідно до прийнятих рішень. Ці події автор називає вчинками, оскільки вони задаються самим суб'єктом дії.

2. Друга категорія подій, що прямо протилежна першій, включає події, в яких людина є не суб'єктом, а мов би об'єктом чужої волі, жертвою певного збігу обставин. Автор називає ці події випадками (происшествиями).

3. Події, що здійснюються в силу певної закономірності, згідно з якою вчинки людини ведуть до певних подій в її житті, автор називає звершеннями. В них мов би завершується та чи інша дія, яка була розпочата людиною за власною волею, але потім вийшла з-під її відомої та контролю. У звершеннях те, що здійснила сама людина, потім відбувається з нею самою: вона виступає мов би об'єктом того впливу, який прямо чи опосередковано впливає із дій, що були здійснені людиною як суб'єктом.

Звершення відрізняються від вчинків та випадків тим, що вони мов би містять у собі власні початок та кінець, водночас вчинок – це звершення з неясним кінцем, в випадок – з неясним початком. Тобто вчинки та випадки, на думку М. Епштейна, – це неповні, однобічні звершення, початки та кінці яких втрачені у часі, що передують народженню людини або слідує за її смертю. Однак лише звершення, замкнені часом людського життя, підлягають строгому вивченню. Теорія долі має будуватися передусім на аналізі подій-звершень, в яких визначений зв'язок вчинку і випадку [Эпштейн, 2000].

Отже наративізацію можна розглядати як намагання перетворити плінне життя у долю – шляхом його осмислення, надання цілісності та завершеності певному його відрізку. Однак лише завершене життя може стати долею, причому однією з умов цього є продовження його після смерті – у біографіях, спогадах тощо. Доля може певною мірою задаватися й до народження людини, коли батьки роблять «наративний начерк» долі

очікуваної дитини. Тобто доля – це, говорячи словами Георга Зіммеля, форма цілісного смислопокладання, якому людина підкорює усі випадковості свого існування, вписуючи його у більш високий порядок, наприклад, домінуючий наратив.

З точки зору організації та упорядкування життєвого досвіду наратив може виконувати певні функції, зокрема: упорядкувальну, інформувальну, переконуючу, розважальну, трансформуючу та темпоральну [Троцук, 2006]. Зокрема, трансформуюча функція наративу полягає у тому, що він задає моделі переопису реальності (акцентує увагу на одних подіях, ігнорує інші тощо), дозволяючи поєднувати окремі події у зв'язну оповідь, надаючи таким чином життю зв'язності та несуперечливості. Темпоральна функція, в свою чергу дозволяє встановити часову послідовність подій, перетворюючи таким чином оповідь в історію.

Однак наративізація не лише упорядковує життєвий досвід людини, а є підґрунтям розвитку особистості, перетворення її на автора власного життя, власної долі. У зв'язку цим нами було виділено функції наративу, які сприяють особистісному зростанню людини, надають її життю смислової насиченості.

Мабуть найважливішою функцією наративу є *смислоутворювальна*, яка не лише дозволяє усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли буття людини, а й надає їй відчуття авторства власного життя, уявлення (іноді може й ілюзорного), що воно підпорядковане якійсь логіці, порядку, і, взагалі, має сенс не лише в контексті власного буття, а й буття історичного, культурного, соціального. Інакше кажучи, вибудовуючи особистий наратив, людина конструює у власному смисловому просторі певну ієрархію життєвих сенсів, що структурують та впорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також створює основу для побудови життєвих сценаріїв та подальших інтерпретацій власної особистості, власного життя, а також оточуючої соціокультурної реальності.

Ще одна функція наративу – *конституювальна*, тобто така, що дозволяє людині усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень.

Важливою функцією наративу є й *розвивальна* функція, яка базується, з одного боку, на уявленнях про себе, свій життєвий досвід, з іншого, – завдяки засвоєнню та привласненню базових наративів культури, дозволяє конструювати себе, створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них.

Наратив, як вже зазначалося, виступає у вигляді інтерпретаційної рамки, яка накладається людиною на осмислювану реальність, в тому числі й

на реальність особистого досвіду, тим самим надаючи йому можливість виконувати *інтерпретуючу* функцію.

Нарешті, остання функція наративу – *захисна*, яка завдяки повторюваності оповіді про складні ситуації, переживання, дозволяє людині мов би відсторонитися від травмувального досвіду, перевести його в форму зовнішньої історії, допомагаючи певною мірою пережити життєві ускладнення, травми, кризові ситуації тощо.

Таким чином, особистість можна тлумачити як автора, оповідача та дослідника власного життя, суб'єкта, що намагається віднайти у ньому сенс та порядок. Тому однією з провідних функцій створення та трансформації особистих історій є підтримка та розвиток ідентичності людини, розвиток уявлень про власне Я, а також здатність ефективнішого розуміння інших людей та продуктивної взаємодії з ними. Причому таке конструювання ідентичності особистості відбувається на основі культурних моделей – прочитаних текстів, оповідей інших людей, образів, поданих у засобах масової інформації тощо.

Інакше кажучи, із подій та явищ, що наповнюють життєву реальність, людина відбирає найбільш значимі у розкритті, впорядкуванні та визначенні свого «Я» та створює на цій основі власну життєву історію, спираючись великою мірою на соціокультурні зразки. Далі, згідно із внутрішньою ієрархією системи ідентичностей, виділяє провідні самоототожнення та трансформує історію з метою максимально зрозуміти і виразити себе. Кінцевим результатом цього процесу є створений особистістю наративний текст, що є відображенням притаманної даній особистості ментальної моделі світу.

Основою для цього процесу є культурні метанаративи, що засвоюються людиною у процесі соціалізації. На думку Дж. Брунера, функція оповідання – знаходити інтенціональний стан, який пом'якшує або по меншій мірі робить зрозумілим відхилення від канонічної культурної схеми. Саме таке відхилення лежить в основі унікальності тієї чи іншої особистої історії, а значить й неповторності кожної особистості, своєрідності її ідентичності. З іншого боку, це створює відчуття приналежності особистості до тієї чи іншої культури, не позбавляючи її при цьому відчуття унікальності своєї особистої історії [Bruner, 1997]. Інакше кажучи, наратив відстоює унікальність кожної людини, не позбавляючи її соціокультурного контексту існування.

Як зазначають Й. Брокмейер і Р. Харре, наратив – це не онтологічна сутність, а позначення набору інструкцій та норм, які дозволяють інтегрувати той або інший індивідуальний випадок у певний узагальнений та культурно встановлений канон, тобто вони діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистістю та узагальненими канонами культури, будучи

одночасно моделями світу і моделями власного «Я» [Брокмейер, Харре, 2000].

Саме залежність від культурних конвенцій, на думку Дж. Брунера, дозволяє визначити культуру оповідача, притаманні йому домінуючі теорії «можливих життів». По суті, один із найбільш важливих способів охарактеризувати культуру, зазначає дослідник, – це охарактеризувати пропонувані нею наративні моделі опису перебігу життя. У набір інструментів будь-якої культури входить не лише запас канонічних життєвих історій, а й формальні елементи, що підлягають комбінуванню – канонічні позиції та обставини, з яких її члени можуть конструювати свої власні життєописи. Культурно зумовлені когнітивні та лінгвістичні процеси, які регулюють акт оповіді про власне життя, стають здатними структурувати перцептивний досвід, організовувати пам'ять, сегментувати і наділяти метою самі життєві події, Кінець кінцем ми стаємо тими автобіографічними наративами, за допомогою яких ми оповідаємо про власне життя. Але завдяки культурній зумовленості даного процесу ми також стаємо варіантами канонічних форм, що існують у культурі [Брунер, 2005]. Можна припустити, що наративні моделі структурування життєвого досвіду стають життєвими моделями, згідно яких структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей.

Таким чином, культура і соціум задають особистості типові зразки, на основі яких здійснюється не лише засвоєння, а й осмислення особистого повсякденного досвіду. До таких типових культурних зразків можна віднести, наприклад, типові біографії, що пропонуються людиною у тому чи іншому суспільстві та артикулюються у соціальних категоріях, типові ситуації, котрі, з одного боку, є зовні визначеними, з іншого – піддаються впливу індивіда, який, однак, здійснюється за типовими схемами, заданими культурою та соціумом.

Соціокультурною основою для створення індивідуальних наративів та розвитку на цій основі ідентичності особистості є передусім тексти культури. У процесі засвоєння культурних наративів відбувається «вращення» особистості в наративну структуру, оскільки, як вже зазначалося, наратив є вираженням перетину індивідуального та соціального полюсів людського життя, дозволяючи на основі осмислення соціокультурного досвіду, співвіднесення його з досвідом особистим вибудовувати власну біографію, власну долю.

Крім того, тексти, створені культурою, є невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроекування, оскільки в них зафіксовані соціокультурні норми, програми, способи освоєння реальності, представлені різні культурно прийнятні варіанти особистісного розвитку та

шляхи самоконструювання, а також версії «ідеальної» для даної культури особистості [Сапогова, 2007]. Інакше кажучи, тексти культури є одним із універсальних засобів саморозуміння, самоідентифікації та саморозвитку. При цьому особистість має відбирати для себе із усього різноманіття текстів культури прийнятні саме для неї зразки, що спонукають її до самоздійснення в культурному просторі.

Як зазначає О.Є. Сапогова, у цій функції виступають, насамперед, класичні літературні тексти, які отримали протягом довгого часу максимально широке розповсюдження в культурі, до якої належить суб'єкт. В основному такі тексти засвоюються в процесах первинної соціалізації під впливом мікро- та макросоціального середовища. Вони будуються навколо «сильних», системоутворювальних пунктів людського буття і розмічають для кожного нового покоління часове поле життя мов би «наперед». У цих текстах відображений узагальнений людський досвід життєбудови, життєтворчості, пошуків сенсу існування.

По-друге, у цей ресурс входять тексти, значимі для певного етапу культурно-історичного розвитку соціуму, вікових та соціальних груп та певних економічних й ідеологічних умов.

По-третє, семіотичний ресурс включає тексти, які є персонально відібраними людиною для самої себе в процесі дорослішання, оскільки вони об'єктивують саме її сенси та переживання, а отже ці тексти можна вважати продуктами персонального культурного соціогенезу зрілої особистості [Сапогова, 2007].

Тексти культури є, по суті, культурними метаповідомленнями, трансляція яких допомагає сприймати створене людьми (культурне) як природне, тобто таке, що є само собою зрозумілим, незмінним. Це відбувається завдяки неусвідомленому переносу того, що отримало назву «лінзи культури» [Бем, 2004] у психіку та свідомість. Лінзи культури готують наперед визначені соціальні стратегії життєдіяльності та поведінки, які здаються настільки нормальними і природними, що якісь інші життєві спрямування навіть не спадають на думку. Інакше кажучи, лінзи культури можна розглядати як інтерпретаційні рамки, що відображують наявні в культурі цінності, норми, правила поведінки, оцінювання тощо.

На думку К. Гірца, ознакою «природної» свідомості є нездатність розрізняти реальність і той спосіб, яким дана культура створює саме цю реальність. Іншими словами, реальність, котру хтось сприймає, і лінзи

культури, через які ця реальність сприймається, є нероздільними [Гирц, 2004].

Таким чином, у метанаративах як важливих атрибутах культури акумулюється соціальний досвід, соціально та культурно прийнятні схеми інтерпретації і сценарії дії у типових не лише соціальних, а й буденних ситуаціях. В свою чергу ці метанаративи багато в чому є акумуляцією та типізацією як індивідуального досвіду, так й досвіду окремих соціальних груп (субкультур). Вони, таким чином, задають конгруентні схеми інтерпретації, які є основою соціальної взаємодії та взаєморозуміння не лише окремих особистостей у культурі, а й важливою передумовою взаєморозуміння культур. Отже соціальний досвід є культурною конструкцією, на основі якої вибудовується індивідуальний досвід особистості.

Крім того, тексти культури, література загалом, відіграють на думку У. Еко, свого роду психотерапевтичну функцію, не даючи людині загубитися в соціокультурному просторі, знайти певну психологічну опору. Як зазначає дослідник, «ми потребуємо літератури саме тому, що вона надає нам дуже комфортного відчуття існування в світі (казковому лісі), де поняття істини беззаперечне, тоді як реальний світ провокує набагато серйозніші сумніви. Ми відчуваємося безпорадними, намагаючись осягти його логіку та описати його лабіринтоподібну структуру. Сподіваючись, що правила гри існують і в реальному світі, людство винайшло та наділило Бога «авторським правом», передавши йому відповідальність за створення онтологічної нарації, залишивши собі віру в те, що божественне послання існує й у нього є сенс» [Еко, 1994].

Можна припустити, що одним із шляхів виходу із «казкового світу» є не просто пасивне сприймання текстів культури, а їх особистісна інтерпретація, діалог з ним та, як наслідок глибоке смислове їх розуміння. У цьому випадку, освоюючи тексти культури та вибудовуючи на цій основі особистісний досвід, людина розвивається як дискурсивний суб'єкт. Останній – це суб'єкт, що є певним інтегрованим семіотичним утворенням з центром «Я», утворення, яке не існує саме по собі поза символічної взаємодії з іншими людьми та текстами, які вони створили. Він живе у просторі мовних практик, тобто фактично становить місце зустрічі різних дискурсів [Масієнко, 2006].

Стаючи дискурсивним суб'єктом, особистість набуває здатності створювати дискурси, а не підкорюватися їм або репродуктивно їх відтворювати. Інакше кажучи, дискурсивна суб'єктність передбачає авторство, тобто здатність виразити себе в тексті. Такий текст отримав назву

«я-тексту особистості». Він будується на основі культурно заданих дискурсивних моделей, найбільш розповсюдженою із яких є наративна модель. Вона передбачає відтворення певної історичної канви життя особистості за законами створення оповіді [Масієнко, 2006].

Нами було виділено типи текстів культури, а також визначено функції, які вони в ній виконують.

До основних типів текстів культури ми відносимо символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні) тексти. Усі вони можуть бути представлені в оповідній (наративній) або описовій формах. Якщо мова йде про перші два типи текстів, то наративна форма, на нашу думку, є більш розповсюдженою, враховуючи ту роль, яку відіграє наратив у культурному семіотичному просторі. Що ж стосується теоретичних текстів, які містять основні концепти культури, то тут може використовуватися як наративна форма (особливо це стосується історичних текстів), так й форма, яку умовно можна назвати ненаративною.

Розглянемо докладніше кожний із виділених типів текстів культури.

Символічні тексти, до яких належать насамперед міфи, багато творів художньої літератури, характеризуються тим, що вони несуть у собі основний символічний зміст культури. Саме ця особливість робить їх чи не найвагомим елементом культурного семіотичного простору, оскільки символи культури пронизують усі шари суспільного життя, орієнтуючи людину на загальнокультурні смисли. Тим самим забезпечується цілісність соціальної та культурної дійсності, створюються умови для включення в культурну традицію, формування соціокультурної ідентичності особистості. Крім того, як зазначає С.С. Гусев, смислова неоднозначність символу, що зумовлена зв'язком з різними рівнями цільової орієнтації, визначає його організуючу силу, оскільки дозволяє представникам будь-якої групи, які належать до даної соціальної системи, знайти свій рівень «надзнаків», що, в свою чергу, забезпечує участь кожного індивіда у процесах соціальної комунікації [Гусев, 2002].

Розглянемо *метафоричні* тексти, які дозволяють розширити смисловий та дискурсивний простір як особистості, так і культури, оскільки саме вони сприяють створенню нових смислів і навіть нових «можливих» світів.

Метафори, яким притаманне поєднання різнорідних елементів у рамках уявного контексту, широко представлені у семіотичному просторі культури. Створюючи уявний контекст тотожності, метафора сприяє виявленню прихованих змістів і навіть сенсів тих чи інших предметів і явищ. Завдяки цьому метафора є засобом виявлення потенціальних значень слів, прихованих

характеристик звичних предметів і явищ, а також виходом за межі звичного буденного світу, створюючи можливість для побудови «можливих світів» [Гусев, 2002, Рикер, 1990].

Серед метафоричних текстів найбільшу роль у соціальному та культурному розвитку дитини, на наш погляд, відіграють казки. Саме вони створюють для дитини, яка не має багатого соціального досвіду, можливий контекст (можливий світ), у якому їй задаються загальнокультурні норми поведінки, цінності, ідеали тощо. Тобто основна функція метафоричних текстів – розвивальна, зокрема, розширення семіотичного та смислового простору особистості.

До групи *теоретичних* текстів належать тексти наукові, навчальні та інші повідомлення, які містять основні концепти культури – закони, поняття, правила та норми. Ці тексти можуть містити символічні та метафоричні елементи, але вони не є домінуючими. Як вже зазначалося, найчастіше такі тексти представлені у ненаративній формі, хоча й тут можуть бути виключення, особливо коли йдеться про науково-популярні повідомлення.

Нами були також виділені основні функції, які ці тексти відіграють у сучасній культурі. До них належать:

- Трансляюча, яка забезпечує трансляцію культурних цінностей, норм, правил, смислів, схем інтерпретації тощо.

- Регулятивна, за допомогою якої відбувається регуляція поведінки, діяльності, оцінок, інтерпретацій членів культурного співтовариства.

- Когнітивна, завдяки якій люди засвоюють певні знання, традиції тощо. Сюди ж відноситься мнемонічна функція, що здійснює збереження у часі певної культурної інформації, забезпечуючи таким чином неперервність культурної традиції.

- Афективна, яка забезпечує засвоєння досвіду культури на емоційному рівні завдяки переживанню, що супроводжує процес взаємодії з текстами культури (насамперед, символічними та метафоричними). Переживання, в свою чергу, сприяє глибшому присвоєнню культурних цінностей, норм, традицій, які закладені в текстах культури.

- Розвивальна, за допомогою якої відбувається розширення дискурсивного простору особистості, тобто збагачення репертуару дискурсів, а також формування її соціальної та культурної ідентичності.

Як вже зазначалося, освоюючи тексти культури, особистість розвивається як дискурсивний суб'єкт, що і є основою для засвоєння соціокультурного досвіду та створення власної особистісної історії.

Спочатку такі історії запозичуються у значимих інших (літератури, казок, дорослих, ЗМІ тощо) потім, по мірі формування приватних схем, вони набувають все більш індивідуального забарвлення, стаючи особистими, авторськими історіями. Кожний індивід, який засвоїв певну знакову систему, насамперед, мову, а також нарративні структури як фрейм, і нарративний текст як культурну історію, може об'єктивувати в ній своє суб'єктивне знання, а також самостійно здобутий досвід.

Можна виділити основні дискурсивні області, що складають дискурсивний простір культури та поставляють культурні наративи, котрі потім трансформуються в особистісні тексти. На нашу думку, до таких областей належать література, ЗМІ, сім'я з її історіями та міфами, освітні установи, вікові, професійні, інші соціальні групи, які надають людині свої культурні зразки та базисні сценарії. Окремо можна назвати історичні та політичні твори, а також досвід комунікації з найбільш близьким оточенням та значимими іншими. Таким чином, можна виділити наступні види дискурсів, що впливають на формування базисних наративів людини: освітній, літературний, фольклорний та казковий, сімейний, професійний, гендерний, політичний та релігійний дискурси.

Ці дискурси багато в чому відображують основні норми, цінності та зразки тієї чи іншої культури, а також її ключові психологічні проблеми. До найбільш типових проблем сучасної культури можна віднести страх, занепокоєння, спустошеність, самотність, невпевненість. В текстах базових наративів особистості можна знайти усі перераховані вище проблеми, котрі є мов би лейтмотивами основних дискурсів культури і, у свою чергу, зумовлюють провідні теми як метанаративів, так й наративів кожного окремого представника культури. Саме аналіз провідних лейтмотивів культури, а також тематичного змісту особистих наративів дає можливість виявити базові особистісні інтенції, цінності, інші складові особистої та соціальної ідентичності людини.

Отже, людина, проживаючи життя, створює його історію, й будь-яка подія, що відбулася з нею, лише тоді сприяє особистісному зростанню, якщо вплітається у цю історію, не порушуючи її цілісності й тим самим не руйнуючи особистість, оскільки, як зазначав С.Л. Рубінштейн, людина лише постільки є особистістю, оскільки має власну історію.

ЛІТЕРАТУРА

Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. –

336 с.

Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С. 29 – 42.

Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1(2). – С. 9 – 29.

Бурлакова Н.С., Олешкевич В.И. Проективные методы: теория и практика применения к исследованию личности ребенка / Н.С. Бурлакова, В.И. Олешкевич. – М., 2001. – 352 с.

Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: Очерки по русской литературе XX века / Б.М. Гаспаров. – М.: Наука, 1994. – 304 с.

Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 560 с.

Гусев С.С. Смысл возможного. Коннотационная семантика / С.С. Гусев. – СПб : Алетейя, 2002. – 192 с.

Джеймісон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / Фредрик Джеймісон. – К.: Курс, 2008. – 504 с.

Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб : Питер, 2003. – 640 с.

Кирдянова Е.Р. Категория лейтмотива в историческом освещении (интерпретация категории лейтмотива в научном дискурсе / Е.Р. Кирдянова // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. Лобачевского. – 2003. – № 1 (2) – С. 171 – 183. – (Серия «История»).

Лобок А.М. Диалог с Л.С. Выготским по поводу письменной речи / А.М. Лобок // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 41 – 52.

Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М.: Языки русской литературы, 1999. – 464 с.

Масієнко Ю. О. Структурно-динамічні ознаки «я-тексту» особистості. – дис.канд психол.н. : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. [Місце захисту Київський національний університет імені Тараса Шевченка] / Ю. О.

Масієнко. – К., 2006. – 253 с.

Ортега-и-Гассет Х. История как система / Х. Ортега-и-Гассет // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. – М.: Изд-во «Весь Мир», 1997. – С. 437 – 480.

Рикер П. Время и рассказ. – Т. 1. Интрига и исторический рассказ / П. Рикер. – М; СПб.: Университетская книга, 1998. – 313 с.

Рикер П. Живая метафора / П.Рикер // Теория метафоры: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – С. 435 – 455.

Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике / П. Рикер. – М., 1995. – 412 с.

Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века / В.П. Руднев. – М.: «Аграф».2001. – С. 256 – 258.

Сапогова Е.Е. Социокультурные прототипы и смысловые константы автобиографических текстов // Тексты в образовательном пространстве современной высшей школы / Авт. кол. А.К. Юров, В.М. Розин, П.Н. Виноградов и др. – Таганрог: Изд-во Таг. гос. пед. ин-та, 2007. – С. 119 – 158.

Сарбин Т.Р. Нарратив как базовая метафора для психологии / Т.Р. Сарбин // Постнеклассическая психология. – 2004 – №1. – С. 6 – 28.

Троцук И.В. Теория и практик нарративного анализа в социологии / И.В. Троцук. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – 207 с.

Чепелева Н.В. Нарратив как средство понимания и интерпретации личного опыта / Н.В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н.В. Чепелевой. – К.: Изд-во НПУ им. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 135 – 145.

Шмидт В. Нарратология / В. Шмидт – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 389 с.

Эпштейн М. Поступок и происшествие. К теории судьбы / М. Эпштейн // Вопросы философии. –2000. – № 9.

Эткинд А. Содом и Психея: Очерки интеллектуальной истории Серебряного века / А. Эткинд. – М.: ИЦ Гарант, 1996. – 413 с.

Bruner J. Car la culture donne forme a lesprit / J. Bruner. – Geneve: Edition

Eshel, 1997. – 172 p.

Crossley, M. L. *Introducing Narrative Psychology: Self, Trauma and the Construction of Meaning* / M. L. Crossley. – Buckingham: Open University Press, 2000. – 208 p.

Eco U. *Six Walks in the Fictional Woods* / U. Eco. – Harvard University Press, 1994. – 160 p.

Harre R. *The singular self: An introduction to the psychology of personhood* / R. Yarre. – London: Sage, 1998. – 208 p.